

kással, ismeretanyaggal, kapcsolatok létesültek, amelyekben megmérettetett, formálódott jellemük és sorsuk. Így változik az elhagyott vidékről a fényes fővárosba, a tudatlan, durva környezetből a művelt világba kerülő ifjú Tariménes élete, karaktere; így ítéli meg a kirakades (Voltaire vadembere, Montesquieu perzsái) a civilizáció fonákságait; így ismerik meg a háború idegen földjén és eseményeiben a különböző államrendek ellentéteit – hogy aztán tapasztalatokkal, tudással, sokféle emberi kötelékkel gazdagodva találják (vagy ne találják) meg helyüket a világban. Az utazás kronotoposza nálunk még a verses epika elbeszélő formáiban, jellemábrázolásában is észlelhető: Gvadányinál a Pest-Budára tartó nótárius vidéki és városi szokásokkal ütköző viszontagságaiban; Fazekas Lúdas Matyija céljának alárendelt ismeretszerző külföldi és hazai eseményeiben, jelleme alakulásában. A modern

narratológiai irodalom elemző szempontjai (ahogy ezt már a szerkesztő-szerző írásai-
ban is látjuk), a történet-megjelenítés időviszonyai, módozatai, a beszélők és a beszéltetés, s az egyéb módszerek, vizsgálatok fogják teljesebbé, általánosabb érvényűvé tenni azt az értékelést, amelyet a kritikai kiadás készítője jelentős munkájával megalapozott.

Neki köszönhető mindenekelőtt a mű hiteles szövegének közlése: alapos kutatás, nem könnyű mérlegelések, filológiai aprómunka eredménye ez, amelyet hasznos szövegkritikai és magyarázó jegyzetek tesznek teljessé. Itt közölt tanulmányában (s említett könyvében) olvashatjuk a regény irodalomtörténeti, nyelvészeti, műfaji, recepciótörténeti s egyéb, sok szempontúan elemző áttekintését. Elismerés és köszönet illeti munkáját.

Mezei Márta

A SZÉTSZÓRT RENDSZER.

TANULMÁNYOK BESSENYEI GYÖRGY ÉLETMŰVÉRŐL

Szerkesztette Csorba Sándor, Margócsy Klára, Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 1998, 211 l.

Két konferencia előadásainak írott változatát foglalja magába e kötet, melyeket 1997-ben, Bessenyei György (valószínűsített) születési dátumának 250. évfordulóján rendezett az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és Irodalomtudományi Intézete, valamint a Bessenyei György Tanárképző Főiskola. Mint a kissé önironikus címadás is sejteti, az előadások kötetbeli megjelenítése nem pusztán kultusz-történeti gesztus: e szövegekből, ha rendszerezetlenül is, kirajzolódnak a Bessenyei-kutatás jelenlegi helyzetének mar-

káns irányvonalai, a 18. század végi magyar irodalom kutatására nézve sem minden tanulság nélkül.

Mindössze két tanulmány nem lép túl a szakirodalom korábbi megállapításainak összegzésén: Kosáry Domokos bevezető előadásszövege (*Bessenyei és a felvilágosult rendi mozgalom*) pozíciójából következően összegző-vitaindító jellegű, a szociológiai vonatkozások felvetésében hagyományos diskurzust követ. Szembeötlő hiányra utal azonban a kötet egyetlen (!) nyelvészeti tárgyú írása (Szathmári István:

Bessenyei magyar nyelvi programja – mai szemmel). Címével ellentétben ugyanis nem veti fel a modern retorikai-stilisztikai iskolák szempontjait, s nem mozdul el a történeti szociolingvisztika irányába sem, mely mikrofilológiai alapozással a pusztán leírás és regisztrálás túl Bessenyei nyelvi programjának újabb sajátosságait tárhatná fel. A több szöveg által hangsúlyozott szemlélet- és paradigmaváltás körvonalai a felvilágosodás-kutatást illetően a nyelvészeti szakirodalomban nem látszanak körvonalazódni. Holott Thimár Attila tanulmányának kritikai észrevételei – *Adalék a „Jámbor szándék” szerzőségének kérdéséhez* – jól mutatják, hogy a hagyományos stilisztikai elemzés metodikája kevésbé hatékony, amennyiben nem áll mögötte részletes textológiai-mikrofilológiai argumentáció. Egyébiránt módszer-tanilag figyelemreméltó, hogy e tanulmány nem csupán filológiai kérdésfeltevéssel dolgozik (mennyiben tulajdonítható Bessenyei Györgynek a *Jámbor szándék* szerzősége, milyen mértékben avatkozott be e szövegbe Révai), hanem komparatív elemzéssel feltárja a vizsgált szöveg történeti olvasatainak módosulását is a megírás és közrebocsátás közötti időszakban.

Hagyományos filológiai szemléletet képviselnek Csorba Sándor tanulmányai (*Adalékok Bessenyei életének utolsó évtizedéhez, Bessenyei végrendelete*), melyek Bessenyei 1782 utáni közéleti (megyei) tevékenységét, illetve betegségének körülményeit tárják fel. A Bessenyei életének utolsó évtizedét vizsgáló tanulmány mutatja, a szerző jól tájékozódik Bihar vármegye levéltári anyagának, mindenekelőtt a közgyűlési jegyzőkönyveknek szövegeiben, ezáltal számos ponton módosítja kiegészíti a Bessenyei-biográfia Gálos

Rezső által vázolt, ez idáig legrészletesebb változatát. Nem lép ugyan fel e biográfia-variáns újrastrukturálásának igényével, s a kortárs szövegeket nem történeti kontextusként (*A természet világa* vagy a *Tariménes utazása* szövegének történeti kontextusaként) kezeli, hanem tényfeltáró tevékenység tárgyaként. Mindez azonban nem róható fel egy történeti-oknyomozó stratégiával dolgozó kutatónak, aki a forrásszöveg-bázis bővítésével fontos hiánypótló tevékenységet folytat. A kötetben egyedül Csorba Sándor tanulmányai épülnek a szakirodalom számára mindezidáig ismeretlen, levéltári kutatásokkal hozzáférhetővé tett szövegekre: a szerző a történettudomány hiányait pótolja az adott korszakra nézve a forrás-feltárás és a biográfia szociológiailag is megragadható részletezése terén. E szempontból lényeges a Bessenyei végrendeletét elemző tanulmány függelékében közölt végrendelet-szöveg, melynek segítségével ugyan csupán írója lélektani motiváltságát nyomozza Csorba, de a tanulmány elején maga is felveti, hogy számos Bessenyei-mű szövegének olvasatához kínálhat releváns kontextust. Ezen filológiai adalékok tehát – következő lépésben – a tényfeltáráson túllépő szemléletbeli-metodikai váltással válhatnak szerves részévé a Bessenyei-szövegek esztétikai, netán szociológiai szempontrendszerét feltáró olvasatoknak.

Látszólag szintén kitaposott utat jár, legalábbis a Bessenyei-kutatás szempontjából, a kötet két kultusz-történeti tanulmánya, Antal Attila *A messzeség és a múlt hívása* című fejtegetése és Margócsy József *Bessenyei szellemi hagyatéka és Nyíregyháza* című írása. A helyi kultusz-történettel korábban Némedi Lajos és Bánszki István tanulmányai mellett külön kötetben

is foglalkozott Katona Béla, *Bessenyei György és Nyíregyháza* címmel. E szövegek azonban inkább helytörténeti adalékok gyűjteményei, s talán e tradíciót követve jelentette ki előadása kezdetén Margócsy József is, hogy az „inkább helytörténeti, mint filológiai beszámoló”, holott tanulmánya a korábbi szakirodalommal szemben intézménytörténeti szempontból is figyelemreméltó. S bár Antal Attila elemzése Áprily Lajos *Bessenyei* című verséről kevésbé regionális vonatkozású, nem jelent szemléleti váltást szakirodalmi előzményeihez képest. Hiszen, mint azt a Petőfi Irodalmi Múzeum által több alkalommal megrendezett kultusztörténeti konferenciák tanúsága mutatja, a kultusztörténet távlata nem annyira a hagyomány tudatosításában rejlik, mint inkább az irodalmi kánonképződés folyamatának és az irodalom intézménytörténeti aspektusainak feltárásában, s e szempontból a Bessenyei Kör/Társaság működése nem pusztán helytörténeti adalék.

A Bessenyei-kutatásban korábban is hangsúlyos részdíszciplínák voltak az összehasonlító irodalomtörténet és az ehhez szorosan kötődő műfajttörténet, melyeket e kötetben három tanulmány, Kókay György, Penke Olga és Dávidházi Péter írása képvisel. Kókay György tanulmánya (ha nem is elsőként a szakirodalomban) párhuzamokat mutat fel, „amelyek Muratori nevezetes munkáinak legfőbb tételei és Bessenyei gondolatai között kimutathatók”. E filológiaiailag jól argumentált párhuzamok olyan lényeges kérdéskörökre világítanak rá (jelen tanulmányban még csupán jelzésszerűen), mint Muratori vélhető hatása a magyar tudományszervező törekvésekre. Az effajta következtetések szempontjából Bessenyei

és Muratori szövegeinek paralelizmusai inkább bizonyítóiértékkel bírnak, semmint revelatív erővel: a magyarországi intézmény- és egyháztörténet, illetve a Mályusz Elemér által II. József egyházpolitikájáról vázolt tabló történettudományi újraértékelése szempontjából lényeges észrevételek kidolgozása tágabb horizontú kérdésfeltevést igényel. Ez a tanulság látszik kibontakozni Kókay Györgynek a Magyar Könyvszemle 1998/3. számában olvasható *Muratori és Magyarország* című tanulmányából is, mely Muratori magyar hatástörténetének filológiai alapozására immár nem egy szerző szövegeivel való összevetésben, hanem könyv- és könyvtártörténeti összefüggésben tesz kísérletet. Penke Olga *A filozófiai dialógus szerepe Bessenyei György bölcséleti prózájában* című előadásával olyan műfajra hívta fel a figyelmet, mely korábban a szakirodalmi elemzésekben nem kapott a pusztán regisztrálás túlmutató szerepet, bár a korszak esztétikai kánonjában, mint azt Szerdahely György és Schedius Lajos műfajttörténeti megnyilatkozásai is jelzik, előkelő helyet foglalt el. A tanulmány a tematikai elemzés szempontjait eredményesen társítja narratológiai elemzéssel, így nem csupán a valódi és ál- (egyes szám első személyű) dialógus közötti hasonlóságokat és különbségeket érzékeli élesen, hanem Bessenyei szövegeit elemezve rámutat a műfaj változatainak (platonói dialógus, elfziumi beszélgetések, tudós vita-imitáció, fiktív alaklétkezés) távlataira is a korszak bölcséleti irodalmában. Dávidházi Péter „*Az Úrnak útait az emberek előtt igazgatni*”: *A Bessenyei-fivérek és a vindictio szerephagyománya* című írásában a komparatiztika hagyományos szempontjaitól eltérően nem életművek vagy műfajok kap-

csolatára mutat rá, hanem írói szerepfelfogás hagyományozódását-átalakulását vizsgálja. Mint a szerző azóta megjelent tanulmánykötetének – *Per passivam resistantiam: Változatok hatalom és írás témájára* (Bp., 1998) – szószólói költőszerpeket vizsgáló fejezete jelzi (melynek e Bessenyei-tanulmány egyik alegységévé integrálódott, három Kölcsey-szövegekre, azok kritikáira és egy Petőfi-kultusz-történetre építő írás kíséretében): a költői-írói szerephagyomány vizsgálata jól működtethető szempont, különösen az irodalom szociológiai, kultúrantropológiai és létértelmező aspektusainak (így hatalom és együttműködés kérdéskörének) leírásában.

A szociológiai szempontrendszer előtérbe kerülése jól megfigyelhető a kötet más tanulmányain is. Közülük János Istváné (*A magyar felvilágosodás szépliteratúrai kezdeményei*) és Kókay Györgyé (*Bessenyei a társadalom, a tudomány és a hatalom kérdéseiről*) inkább leíró, tendenciákat megfogalmazó jellegével jól mutatja, mekkora a történeti szociológia adóssága e korszakra nézve mind a megfelelő terminológia kidolgozásában, mind pedig az ezt megalapozó, nagyobb adatbázisokra építő kutatások területén. Margócsy István előadása („*A tiszta magyar*”: *Nemzetkarakterológia és nemzeti történelem összefüggései Bessenyei és kortársai nyelvrokonság-felfogásában*) épp e paradox helyzet (megfelelő bázis és terminológia hiányában hipotetikus tendenciák felvázolása) buktatóira reagál, amikor egy tudománytörténeti kérdésfeltevés, a nyelvrokonitás szociológiai vonatkozásait vizsgálva viszonylag szűk filológiai adatbázissal is meggyőzően cáfolja, hogy a finnugor-magyar nyelvrokonságban kételkedőkre süttött nemesi konzervativizmus bélyege

aligha helytálló szociológiai terminus, ahogyan a kérdés mögött megmutatkozó tendenciák is bonyolultabbnak tűnnek egy társadalmi csoportnak tulajdonított (mint kítűnt: hipotetikus) tradicionál. Hasonló problémával küzd Debreczeni Attila is, aki Peter Burke nyomán literátusság és popularitás olvasásszociológiai gyökerű terminusainak alkalmazásával próbálta leírni a Bessenyei és kortársai által képviselt paradigmaváltást *Bessenyei és az irodalmi hagyományok* című előadásában. E leírás fontos szempontot kínálhat „folytonosság vagy fordulat?” kérdésköréhez barokk és felvilágosodás határmezsgyéjén (mely kérdéskör vizsgálata felvilágosodás és romantika határmezsgyéjére nézve szintén konferenciába és nyomán tanulmánykötetbe torkollt, Debreczeni Attila szervezésében-szerkesztésében), amennyiben e terminusok relevanciája, illetve a popularitás hagyománykörének a literátus tradícióval való találkozása a Bessenyei-szövegekben igazolható.

A szociológiai szempontrendszer érvényesítése és a részkutatások mellett az összefüggések és konkordanciák szem előtt tartása sarkalatos pontok Bíró Ferenc címadó tanulmányában, aki egyszersmind arra is felhívja a figyelmet: a kritikai kiadás megjelenése korántsem lezáró gesztus, hanem lehetőséget nyit a Bessenyei-szövegek rendszerező, komplex újraolvasására. Ez fontos szempont, hiszen a kritikai kiadások textusainak feldolgozása eleddig háttérbe szorult a szakirodalomban. Meggyőző Bíró illusztrációja (és kutatói iránymutatása) is, aki a kritikai kiadás szövegtárházának segítségével az egymás mellé kerülő Bessenyei-szövegek intratextuális kapcsolatai révén egy virtuális művelődésszociológiai program körvonalait vázolta.

A korábbi gyakorlattal ellentétben a kritikai kiadás szövege révén nyíló lehetőség a Bessenyei-szövegek újraolvasására több előadót is meghívtak: Gergye Lászlót (*Bessenyei György és a leíró vers*), Nagy Imrét (*A „Tariménes utazása” problémavilága*), Mezei Mártát (*A költő Bessenyei*), Onder Csabát (*A „Bessenyei György Társasága” mint elbeszélés*) és Szilágyi Mártont (*A vígjátékiró Bessenyei művészi távlatai: Bessenyei filozófusa és Pontyija*). Mezei Márta műfaji szempontból szelektált Bessenyei-szövegek újraolvasásával kísérel meg összegző képet nyújtani Bessenyei lírájáról, Gergye László és Nagy Imre tanulmányai a szakirodalomban korábban figyelemre kevésbé méltatott szövegek olvasatát nyújtják, míg Onder Csaba és Szilágyi Márton tanulmánya nem szövegválasztásban, hanem az adott szövegek korábbi olvasatát revidáló szemléletében jelent újat. Tanulságos e két előadás-szöveg összevetése, amennyiben Onder Csaba a narratológia kidolgozott, kanonizált elemzési módszerét alkalmazza a *Bessenyei György Társasága* címmel jelölt gyűjteményes szövegkorpusz újra- (pontosabban: egybe-) olvasására, míg Szilágyi Márton a modern drámaelméletek alkal-

mazása helyett kortárs olvasatok interpretációs mechanizmusát vizsgálva jut arra az értelmezésre, mely Bessenyei vígjátékában a korabeli műveltségteretek elkülönítését, illetve ezek értékelméleti pozícióját hangsúlyozza. Mindkét eljárás releváns olvasatot ad bizonyos szempontból, ám úgy tűnik, az utóbbi alkalmasabb egy irodalmi szöveg történeti olvasatainak feltárására, s egyben módszertani továbblépésre is.

A kötet tanúsága szerint *A szétszórt rendszer*, pontosabban a Bessenyei-kutatás elemei tehát elsősorban a szociológiai, antropológiai kérdésfeltevés körül kristályosodnak ki, fontos szerepet töltenek be a Bessenyei-szövegek újraolvasása, különféle szemléleti-metodikai háttérrel, illetve a kultusztörténet intézménytörténeti aspektusai – mindez mikrofilológiai elemzésekre alapozva. A társtudományok közül leginkább a nyelvészet, a történettudomány és a történeti szociológia újabb eredményeinek hiánya érezhető. A kötet tanulmányainak változatos tematikája és metodikája, illetve változó színvonala így jó mutató biztató tendenciák és pótolandó hiányok tekintetében.

Balogh Pirooska

CSORBA SÁNDOR: BESSENYEI GYÖRGY VILÁGA

Budapest, Argumentum Kiadó, 2000, 282 l. (Irodalomtörténeti Füzetek, 145).

Csorba Sándor írásait hosszabb ideje figyelve tudhatjuk, hogy fő kutatási területe Szabolcs-Szatmár megye magyar irodalmi élete, Kölcsey és kora, és foglalkozott Szemere Bertalan fiatal éveivel is. Munkásságában a társadalom és az irodalom kölcsönhatására helyezi a hangsúlyt. Az irodalmi alkotók irodalomtörténeti tevé-

kenységét nemcsak a művek értelmezési lehetőségei felől vagy a filológia szempontjából közelíti meg, hanem vizsgálja azt a társadalmi kontextust is, amely meghatározó a szerző szempontjából. Vizsgálódásainak alapja a precíz forráskutatás.

Bessenyei György világát bemutató műve elsősorban Hajdú-Bihar és Szabolcs-